

“Sevdiyim əsər” layihəsində yazarların, elm, sənət adamlarının ən çox sevdikləri əsər haqqında söhbət edirik. Budəfəki həmsöhbətimiz yazar Nərmın Kamaldır. Nərmın xanımın sevdiyi əsər İsmail Kadarenin “Ölü ordunun generali” romanıdır.

- Hansı məziyyətlərinə görə, İsmail Kadarenin “Ölü ordunun generali” romanı sevdiyiniz əsəridir?

- “Ölü ordunun generali” həm bəzi estetik məsələlərə, həm də əks etdirdiyi problemlərə görə çox bəyəndiyim əsərdir. Əsasən də, bu iki cəhətin yaxşı uzlaşdırılmış vəhdətinə nail olduğunu görə.

Bu romanda yazıcı bir tragikotesk situasiya yaradır. Bu elə bir məhsuldar və onurğa sütünü möhkəm olan situasiyadır ki, əsərin əvvəlindən sonuna qədər bu situasiyadan ictimai şüura, müharibənin, ölümün, zamanın, insan təbiətinin, dövlət və ordu anlayışlarının mahiyyətinə dair bir çox məsələlər həyatli təbiiiliklə ortaya çıxır. Bir general iyirmi il əvvəl müharibə edib qan tökdüyü ölkəyə - Albaniyaya göndərilir, amma onun ordusunun əsgərlərinin hamısı öldür, vaxtilə hücum etdikləri bu yad torpaqda vurub öldürüblər, burada basdırılblar və indi general onları bir-bir axtarıb, tapıb öz ailələrinə, öz dövlətinə qaytarmalıdır. Sümükler tapıldıqca, nömrələyib sellofan torbalara yığırlar. Albaniya tərəfi bu iş üçün ona bir qazıntı eksperti və fəhlə briqadası verib.

Həyatımdan çox uzaq olan general, müharibə, əsgər qəbirləri kimi sözlər etrafında, uzaq Albaniyaya cərayən edən bu əsəri ayrı-ayrı vaxtlarda iki dəfə bir nəfəsə oxumuşam və o, yenə də adiləşməyib. İndi yaşı 80-dən çox olan İsmail Kadarenin cəmi 26 yaşında yazdığı bu ilk romanında nail olduğu və diqqətimi çəkən bəzi məsələlər haqda danışmaq istədim.

Hələ giriş səhnələrində oxucu özünü əsərin protaqonisti olan generala özləşdirir, oxucu generalın qazıntı prosesini və sümükleri axtarılan əsgərlərin ailələrin intizarını izləyir; General öz zavallı əsgər balalarını tapıb ailələrinə verərək uquna nail olacaqmı? Amma tezliklə oxucunur italyan generala bu tərəfdar münasibəti dəyişilir. Necə dəyişir? General alban əyalətlərində fəhlələrlə qazıntılar aparanda, daha bir generala (alman) rast gəlir, bu ikinci general da başqa bir dövlətdən Albaniyaya gəlmiş ki, əsərdə dediyi kimi, bu “yad torpaqda” öz əsgərlərinin sümüklerini axtarsın. İtalyan general öz əsgərlərinin sümüklerini axtaran alman generala rastlaşanda yazıcı sözlə demədən, bu kinayəli görüş vasitəsilə zərərçəkmiş və gizli qəhrəmanın kim olduğunu göstərir. Demək, indi məsum görünən, söhbət edib sümükleri tapmaq üzrə təcrübələri bölüşən bu generalları göndərən dövlətlər eyni bir dövrə də kiçik yad torpaqda hücum ediblər. Həssas oxucu bu səhnədən sonra romanda öz mərkəzini tapır, özünü protaqonist italyan generalın, epizod kimi ortaya çıxan alman generalın yox, bu əsərdə fəal bir xarakterlə təmsil olunanmayan Albaniyanın yanında hiss edir. Necə deyirlər, əsəri oxuyarkən oxucunun ağlına gələn bütün fikirlər yazıcıya məxsusdur. Yazıcı öz torpağında iki ayrı düşmən tərəfi görüşdürərək, dünya oxucusuna yaxşı tanış olmayan öz kiçik ölkəsinin yaşadıqlarına giriş verir, hətta ölkəsinə mərhəmət qazınır.

İsmail Kadare bundan sonra yazdığı başqa bir romanında (“Stone Chronicles” - red) öz ölkəsinə hücumlar mövzusunun tamam başqa bir süjetlə, yeniyetmə bir oğlanın təhkiyəçi diliylə davam etdiren-

də, bir cümle işlədir, “Axsam şər qarışanda, xəritələrə əslrlə romalıların, normanların, bizanslıların, türklərin, yunanların və italyanların mülkiyyəti kimi düşən şəhər indil alman imperiyasının bir hissəsi kimi qaranlığa baxırdı. Uşanıb əldən düşmüş, son döyüşdən bayılmış, heç bir həyat əlaməti göstərmirdi” deyir. “Ölü ordunun generali” romanında da yazıcı eyni tarixi faktları göstərmək istəyir, amma belə birbaşa demədən, düşmən generalın gözilərində gizlənərək. Hər

yanında balaca nəvəsi ilə generalın qəbuluna gəlmişdi ki, oğlu Stalinqradd yaxınlığında ölüb, öyrənsin, görsün oğlu qəlbini Allaha təslim edəndə yanında kim olub, onu kim dəfn edib, oğlunun son istəyi nə olub. General ona cavab verir ki, axı mən Rusiyaya getmərəm, Albaniyaya gedirəm, sənin oğlun bizim ölkənin başqa bir müharibəsində ölüb. Burdan iki kinayəli həqiqət ortaya çıxır: deməli, bu ölkə çox yerdə müharibə aparıb, ikincisi, sadə xalqın xəbəri yoxdur ki, dövləti hansı ölkələrdə nə müharibə aparır. Ana başa düşə bilmir, yenə öz xahişini təkrarlayır, bu səhnəni görənlər adamlar bir-birlərinə baxırlar və yalan-dan onu sakitləşdirirlər ki, nənə, yaxşı, necə deyirsənə, general elə də edəcəkdir. Qarı ümidlə çıxıb gedir. Roman belə “kiçik insan”larla doludur və yazıcı hər şeyi belə dolayısıyla, bu cür sənətkarlıqla təqdim edir.

- İkinci Dünya müharibəsindən 20 il sonra baş qəhrəman General, Arios-to Mussolinin istilaları zamanı Albaniya torpaqlarında can vermış soydaşlarının nəşlərini tapıb İtaliyaya götirilməsini təşkil etmək əmri alır. Baş qəhrəmanın axtarıdıqları həm soydaşları, həm də silahdaşlarıdır. Müharibə illərində ölənlər qeyri-albanlar qarışmış, kiçik ölkənin yaşayış olmayan dağlıq bölgələrində böyük bir ərazidə basdırılıblar. Bu işdə ona keşiş də köməkçi təyin edilir. Sizcə, niyə məhz keşiş ona köməkçi seçilir?

- Keşiş çox maraqlı xarakterlidir. Onun bir neçə funksiyası var.

Toy səhnəsinin ardınca inkişaf edən final səhnəsində isə General bu alban əyalətlərindən paytaxt Tiranaya gedir ki, oradan təyyarə ilə öz vətəninə qayıtsın. Özündə daha əvvəlki kimi güclü hiss etmir, gece təqləmlərindən qorxur, ruhi gərsintilə davam edir, o, ölü ordunun generalı kimi məğlub olub. Son səhifələrdə o, həmkarı olan başqa bir general-leytenantla söhbət edir, qazıntılar vaxtı yaşadıqları qaribə hadisələrə qarışmış halda bir-birinə nəql edirlər. General qəbirlərin göydə uçması haqda yuxusunu danışır. Sözləri, söhbətləri ancaq qəbirlərdir,

Belə qəhrəmanlıq lənətə gəlsin

Nərmın Kamal: “İtalyan general öz əsgərlərinin sümüklerini axtaran alman generala rastlaşanda yazıcı zərərçəkmişin və gizli qəhrəmanın kim olduğunu göstərir”

Əsgərlərin qalıqları tapıldıqca hər bir üçün dini ritual yerinə yetirir. O, müharibə edən insanla Tanrı arasında qapıdır. O, mütləq dini dəyərləri, səmanı təmsil edir. Əsərin əvvəlində General nə qədər təmtəraqlı və həvəslidirsə, keşiş bir o qədər sakitdir. General o qədər yarışcanlı yer adamıdır ki, küçədəki uşaqların diqqətini keşişin yox, özünün geyimi cəlb edəndə sevinir ki, keşiş yox, o bözü bu səfərin əsas simasıdır. Səfər boyu Keşiş onun əsas həmsöhbətidir. Keşiş səbirlir. Keşiş təhlil edir. Keşiş filosofdur. Məşhur nağıldakı kirlilərə bənzətsək, General erköyün və kirlilə kirlidir, Keşiş isə fikirlə kirlidir. Əsərin sonlarında isə məğlub olmuş General oteləda Keşişin otağının bağlı qapısı arxasında duraraq, bəlkə də içəridə yatan Keşiş onun eşitməliyi halda iftirağa görəndə deyir. O, Generala məsləhətlər verir. Amma hər halda Keşiş Tanrı deyil. Çünki o da tərəfdər, o da mühakimə edir.

- Bəzi təndiqçilər romanın kulminasiyasız və əlaqəsiz finala bittiyini qeyd edirlər, bu fikirlə razılaşmaq olarmı?

- Kulminasiya toy səhnəsində generalın rəqsidir. Məhz bu səhnədə xarakter çevrilməsi baş tutur.

Generallla keşiş bir-birinə oxşayan yeknesəq günlərin birində yaxınlığında qazıntı aparıldıqları kənddə toy görürlər. Generalın təkidi ilə bu toya girib qonaq kimi otururlar. General bura adı marağa və könlünü əyləndirməyə gəlsə də, burada kiçik bəzi yaşlı kişilərin yaxınlarıda işğalçılara qarşı müharibədə cəsurullaqla vuruşduqlarına görə verilmiş medalları görəndə, hər medalın arxasında öz öldürülmüş əsgərləri olduğunu düşünür. Keşiş onun bu toya girməsinin əleyhinədir, deyir ki, sənin ordun ölü olsa da, hələ də sən yerlilər üçün xarici işğalçısan, biz bu toya gəlməməli idik. General deyir, yox, onları bəzə hörmət edirlər, çünki biz ölümləri axtarıraq, ölüm hər yerdə hörmətlə qarşılanı. Doğrudan da, bir qoca alban kimi onlara yaxınlaşıq, General bir anlıq onun sərt danışacağını güman edir, qoca isə ədəb-ərkanla danışır, deyir biz bilirik siz kimsiz, yaxşı ki, ölənlər əsgərləri

öldümdür. Buna baxmayaraq, onlarda peşənin irdəli gələn psixoloji hal, müharibə həvəsi yenə baş qaldırır, eyni ölkənin iki generalı balaca uşaqlar kimi kağız üzərində xəritə cızıb müharibə meydanı qurur, dava-dava oyununu oynamağa başlayırlar. General bu an həmdə yaşadıqları həyatla yaşamağı arzuladıqları həyat arasındakı qrotesk kontrasta görə Don Kixota bənzəyir. Azartdan gözleri parıldayır. Onlardakı bu müharibə həvəsindən elə başa düşülür ki, nə qədər ordu var, nə qədər insan təbiəti var, müharibə oyundur və iyirmi il əvvəlki tarix təkrarlana bilər.

Ən son fəslin birinci cümləsində yenə o iki söz - yad torpaq - var, sanki yazıcının Generala yerini göstərdiyi iki söz. “Yad torpağa sulu qar yağdı.” Generala keşiş yaşayış imkanında üşüyə-üşüyə dayanıblar, təyyarənin hazır olmasın gözləyirlər, betonun üzərinə düşüb dərhal ərivan və əvəzinə səmadən yenisi düşən damlalara baxırlar. Klassik nəsr ənənələriylə, təbiət özünü xarakterlərin vəziyyətinə uyğun apanır. Təyyarə minik üçün hazırdır. Yazıcının seçdiyi ən son cümlədə - külek durmadan əsirli - bir anlayış kimi külekdən həm düşmənin ardınca təmizləyici qüvvə kimi, həm görülməz göz kimi istifadə olunur.

- Qoca Nisa qarı generalın qarışısını keçiş iyrimi idir üroyində saxladıq dard-sarını deyir. Qan-qaraqlıq olmasın deysə, onu toydən uzaqlaşdırırlar. Amma o, yenidən qayıdır. Onun qızı təhizə zərləyir, sonra gənc qız bu təhizə dözməyərkə intihar edib, əri də torpağın qoruyarkən öldürüldü. Və qarı qızını zorlayan İtalyan zabitanının nəşinin qalıqlarını generalın qarışısına atır. “Sümükleri” “qisas hədiyyəsi” simvolu kimi dəyərləndirən təndiqçilər var, istərdim əsərdəki bu detalı şərh edəsiniz...

- Yazıcı Nisa qarını süjəta gözəl və fərqli bir yazı texnikası ilə daxil edir: General və din xadimi toya iken, toy öz axarında gedən vaxt mətnə kursivlə qabardılmış bir abzas verilir. O abzasda kiməsə dilindən General və keşişə müraciətlə deyilir ki, çıxın gedin burdan,

naşa biləcəyimiz başqa fraqmentlər də var. General son səhnələrdə Tiranaya qayıdanda ona öz ölkəsinin əsgər ailələrindən yüzürlər məktub, teleqram gəldiyini göyür, onları heç oxumadan mənəsisə bir şey kimi zibilliyə atır, küçədə isə bayramdır. Hücümcu ordunun generalının kədərini, onun əsgərlərinin sümükleri və əsgər ailələrinin səsi heç yana çatmayan narahat məktubları fonunda Albaniya paytaxtı təmtəraqla öz milli bayramını qeyd etməkdədir. Yeni siz bizi məğlub edə bilmədiniz.

- Toydan general da, keşiş də çıxıb gedirlər, ancaq gəriyə qalan qadın naləsi olur. Sizcə, bu detal - nalənin eşidilməsi ilə yazıcı nə demək istəyib?

- Bu nalə alban xalqının, geniş mənada isə müharibədən çıxmış insanın davam edən inilisdirdir, harayıdır, etirazıdır. Qadın naləsindən təkəcə albanların yox, başqa bir səhnədə italyanların iztirabını göstərmək üçün də istifadə olunur. General səfərə çıxmazdan əvvəl ərini və oğlunu müharibədə itirmiş qadınlar onu əhatəyə alaraq ağlayanda, hıçqıranda o, qadınlardan birinin özünü çıxmırır, deyir, bəsdir ağladınız, sizin oğlunuz döyüş meydanında həlak olub, onu ora vətən yollamışdı, o, qəhrəman kimi öüb. Qadın alban toydakı naləyə bənzər səslə cavab qaytardır ki, belə qəhrəmanlıq lənətə gəlsin.

Bu romanda təsadüfi detallar yoxdur, oxuyarkən yaxşı öçlülüb-biçilmiş, planlanmış roman təsəvvürü yaradır. Təsədüflərin olması da pis bir şey deyil, lakin o ayrı tip romanların estetikasıdır. Bu ro-

man müəllifi Mussolini siyasətindən imtina edib və onun zamanındakı davranışına təqdir etmir. Bu mənada, bəli, ürxəhəlik kimi qəbul etmək olar. İtalyan xalqının özünə tənqidi münasibəti İtaliyanın post-müharibə sənətində geniş əks olunub. İtalyan kinosu əcdadı edabiyatı sadıqdır və İtalyan cəmiyyətini əks etdirən ədəbi əsərlərə çevik reaksiya verir.

- Ümumiyyətlə, Kadare bu romanı ilə nə demək istəyir, əsas mesajı nədir?

- Bütün ölkələrdə naməlum əsgərə abidə, yaxud naməlum əsgər məzarı kimi yerlər var. Yad torpağa kütləvi əsgər göndərib ölüm qazanmaq başari problemi və yazıcı bu problemə və buna səbəb olan mənəvi problemlərə işıq salır. Bu roman müharibə haqda sənət şərhidir. Yazıcı sənətin əbədi ideallarına sadıqdır, o, humanistdir, dövlətlərin insan təbiətindəki naqislikdən istifadə edərək, ondan əsgərlik kimi istifadə etmələrini mənəviyyat problemi hesab edir. Faciə və gülüşü birləşdirmək yazıcının əsas iş üsuldur.

Burada dövlətlər də personajlardır. Vəhiş təbiiətdə olduğu kimi yirtıcılar və özünü qorumaqlı olanlar var. Ölmüş əsgərlərin sümüklerini vətənə qaytarıb təmtəraqla dövlət səviyyəsində dəfn etmək qədim ənənəsi isə ona xidmət edir ki, bir daha müharibələr etmək istəhasinə düşsələr, ailələrdən oğullarını istəməyə mənəvi bəraətləri olmalıdır. Əsas mesajı belə bir şüarla ifadə etmək olar: Yad torpaqlara müdaxilə etməyin, yoxsa

dim. Bildiyiniz kimi, “The Paris Review” jurnalında bir ənənə var, əlli ildən çoxdur ki, hər tanınmış yazıcıdan öz yaradıcılıq yolu haqda bir müsahibə alırlar, İsmail Kadare ilə də müsahibələri var. İstinad etmək üçün kifayət qədər ciddi mənbədir. Kadare orada alban xalqı və ədəbiyyatı haqda millət qürurla söz açır, heç bir dil qrupuna daxil olmayan alban dilini və mədəniyyətini araşdıran avropalı filosoflara təşəkkür edir, sonra deyir: “Mənim üçün bir yazıcı kimi alban dili fəvqəladə dərəcə yaxşı bir ifadə vasitəsidir - zəngin, uyumlu və çevik dildir”. Yaxud “Mən bir alban kimi dəyə bilərəm ki...” ilə başlayan cümlələrlə danışır. Nəipaul komik süjetli əsərlərində və müsahibələrində xalqından utanmağın və onu məsxərəyə qoymağın, Kadare isə öz xalqının milli ruhu ilə fəxarət duymağın simvolu sayıla bilər.

Bu romana gəlincə, əsər düşmən generalın nəzarətindən, onun gözüylə nəql olunur ki, düşmən öz əli, öz dili ilə ifşa olunsun. Süjetin quruluşunda irdəli gələrək, albanlar məsafəli təsvir olunmalıdır, düşmənin gözündə albanlar necədir, təbiilik və inandırıcılıq xatirinə albanlar məhz elə təsvir edilməlidir. Düşmən öz dialoqlarında albanları birbaşa tərifləsə, düşmənin kinli münasibəti açılmaz.

İkinci bir tərəfdən, alban cəmiyyəti də başqa cəmiyyətlər kimi şəhərlilərə və kəndlilərə bölünür. Yazıcı şəhərdə restoranda Generala şərab içən və həssas müharibə mövzusunda uzaq durmağa çalışın, havadan, sudan gündəlik söhbətlər edən alban “qərbəlmış alban” kimi təsvir edir, bu da kinayəli bir sifətdir.

Qazıntılar əyalətdə vaxtilə döyüş getmiş yerlərdə aparıldığı üçün kəndlərdəki albanlar əsərdə ön plandadır. Bu kəndlilər yeni doğulan körpələrin beşiklərinə silah qoyurlar, çünki bu xalq o qədər yadlar tərəfindən hücumlara məruz qalıb ki, özünü qorumaq onlarda refleksə çevrilib.

Albaniya sözünün mənası “olba”, “oba” “kənd”dir. Əgər yazıcı alban kəndlilərini Parisin mərkəzində gəzən adamlar kimi təsvir etsəydi, bu, lazımsız bir uydurma olar, əsərin realistliyinə xələl gətirərdi. Əgər yazıcı alban əyalətlərində cərəyan etdiyi halda alban kəndlilərini heç göstərməsəydi, onda yerli icmanı süjetdən gizlətmış olardı ki, yenə də Albaniya bütöv görünməzdi.

Mədəni provinsiallıq dünya ədəbiyyatının ən görkəmli yazıcılarının mövzusun olub; Servantesin əyalt La Manşı, Mark Tvenin palçıqlı Mississipi, Ceyn Austen kənd icması və sair də sadə kəndliləri göstərir.

Alban kəndliləri ailə, vətən məsələlərində öz mənəviyyatı qanunları olan icmadır. Bunun ən yaxşı aqıldığı səhnə qazıntılarda bir qadın qəbrinin tapıldığı yerdir. General maraqları ki, bu nədir. Ona danışılır ki, vaxtilə bu yerlərdə vuruşan italyan əsgərlərə xidmət etmək üçün öz vətənlərindən - İtaliyadan bura bir qrup fahişə qadın gətirilər və onları bir binada yerləşdirirlər. Üstünə yazılır ki, həm əsgərlər, həm də yerli müli şəxslər üçün. Xeyli müddət bu bina fəaliyyət göstərir. Bir gün hörmətli alban kişilərləndən olan Ramizin oğlu öz arvadından ayrılmaq istəyir. Arvadı ilə onun nəslə arasına ciddi soyuqluq yaranır. Ramiz dyənər ki, oğlu bu binaya gedib-gəlir, özü də eyni bir qadının yanına. Bunu biləndə hücum çəkin binaya girir və həmin qadını öldürür. O hadisədən sonra fahişələri hərbi məşına doldurub buralardan aparırlar, güman ki, başqa bir ön cəbhəyə. Öldürülmüş qadını isə italyan əsgərləri burada basdırır və onun da qəbrinin üstünə əsgərlərin qəbrinə yazdıqları kimi “Vətən naminə həlak öldü” yazırlar. Ramizə də güllələnmə cəzası verilir, gedir.

Bu səhnə romanın groteskine bir az da gülüş qatır, eyni zamanda albanların qeyrət-naməs, ailə, qohumluq mentalitetini göstərməyə xidmət edir. Bu mentalitet xeyli dərəcədə Cənubi və Şimali Qafqaz xalqlarının mentalitetinə bənzəyir.

Albanlar keçməkeşi tarixin müqabilində, bu romanda kifayət qədər dözümlüdür, səbirlidir, heç düşmən əsgərlərin qəbirlərini qazıb dağıtmayıblar, hörmət ediblər o kütləvi qəbirlərə, onlara yanaşı yaşayıblar. Alban kəndlisi müdrikdir, qəlb genişdir və yad hücumlar qarşısında da qoçaqdır.

Ardı var

Söhbətləşdi: Ferid Hüseyn